

UDK: 71:911.373(497.11)
DOI: 10.5937/LSPUPNXI_26025I
Pregledni naučni rad

IZMEĐU RACIONALIZACIJE I MARGINALIZACIJE: TRANSFORMACIJA RURALNOG SISTEMA NASELJA GRADA PIROTA

Milica Ivanov¹, Sandra Vukašinić²

Apstrakt: Grad Pirot karakterišu dugotrajani procesi depopulacije i demografskog starenja ruralnih naselja, koji direktno utiču na smanjenje potreba za javnim funkcijama, ali istovremeno dovode u pitanje njihovu održivost. U uslovima kontinuiranog opadanja broja stanovnika sprovodi se redukovanje javnih funkcija, koje se manifestuje kroz ukidanje ili centralizaciju obrazovnih, zdravstvenih i administrativnih usluga. Kao posledica toga, povlačenje javnih funkcija dodatno produbljuje prostorne i razvojne nejednakosti unutar opštine. U tom kontekstu, rad se bavi analizom procesa depopulacije na prostoru Grada Pirota i pratećeg gašenja javnih funkcija u ruralnim naseljima, uz ispitivanje njihove međusobne uzročno-posledične povezanosti. Poseban akcenat stavljen je na razmatranje načina na koji gašenje javnih funkcija utiče na dalju marginalizaciju ruralnih prostora i ubrzavanje demografskog prажnjenja. Cilj rada jeste da se sagleda dinamika odnosa između depopulacionih procesa i gubitka javnih funkcija u ruralnim naseljima Pirota, kao i da se utvrdi u kojoj meri smanjenje dostupnosti javnih usluga doprinosi intenziviranju negativnih demografskih trendova. Rezultati ukazuju na postojanje snažne korelacije između depopulacije i gašenja javnih funkcija, pri čemu gubitak osnovnih usluga dodatno narušava funkcionalnu održivost naselja i smanjuje njihove razvojne potencijale. Dobijeni nalazi doprinose boljem razumevanju problema sa kojima se suočavaju ruralna naselja u depopulacionim područjima jugoistočne Srbije i predstavljaju osnov za dalja istraživanja odnosa između javnih funkcija i održivosti ruralnih sistema naselja, sa značajnim implikacijama za lokalno prostorno planiranje i politike ruralnog razvoja.

Ključne reči: depopulacija, ukidanje funkcija, ruralna naselja, mreža naselja, Pirot.

BETWEEN RATIONALIZATION AND MARGINALIZATION: TRANSFORMATION OF THE RURAL SETTLEMENT SYSTEM OF THE CITY OF PIROT

Abstract: The City of Pirot is characterized by long-term processes of depopulation and demographic aging of rural settlements, which directly affect the reduction of demand for public functions while simultaneously calling their sustainability into question. Under conditions of continuous population decline, the rationalization of public functions is being implemented, manifested through the abolition or centralization of educational, health-care, and administrative services. As a consequence, the withdrawal of public functions further deepens spatial and developmental inequalities within the municipality. In this context, the paper analyzes the process of depopulation in the City of Pirot and the accompanying closure of public functions in rural settlements, examining their mutual cause-and-effect relationship. Particular emphasis is placed on considering how the

¹ Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Studentski trg 3/3, ivanovmilica20@gmail.com

² Geografski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Studentski trg 3/3, sandra.vukasinovic@gef.bg.ac.rs, ORCID 0000-0002-1081-4572

loss of public functions contributes to the further marginalization of rural areas and the acceleration of demographic emptying. The aim of the paper is to explore the dynamics of the relationship between depopulation processes and the loss of public functions in rural settlements of the City of Pirot, as well as to determine to what extent reduced accessibility of public services contributes to the intensification of negative demographic trends. The results indicate the existence of a strong correlation between depopulation and the closure of public functions, whereby the loss of basic services further undermines the functional sustainability of settlements and reduces their development potential. The findings contribute to a better understanding of the problems faced by rural settlements in depopulating areas of southeastern Serbia and provide a basis for further research into the relationship between public functions and the sustainability of rural settlement systems, with significant implications for local spatial planning and rural development policies.

Keywords: **depopulation**, reduction of public functions, rural settlements, settlement network, Pirot.

UVOD

Ruralni prostor Srbije već decenijama prolazi kroz izražene demografske i funkcionalne promene koje se ogledaju u depopulaciji, demografskom starenju i postepenom gašenju osnovnih javnih funkcija naselja. Ovi procesi su posebno izraženi u brdsko-planinskim i perifernim područjima, gde su nepovoljan geografski položaj, slaba saobraćajna povezanost i ograničene razvojne mogućnosti dodatno uticali na slabljenje mreže naselja.

Grad Pirot predstavlja primer prostora u kome su navedeni procesi jasno izraženi. Ruralna naselja ove administrativne celine karakterišu dugotrajna negativna demografska kretanja i intenzivne migracije stanovništva usmerene ka gradskim centrima, koje su dovele do slabljenja proizvodnih i uslužnih funkcija, ali i do promene prostorne hijerarhije između naselja. Ova tema pre svega omogućava sagledavanje ruralnog prostora kao dinamičnog sistema, u kome se demografske promene neposredno odražavaju na funkcije naselja i kvalitet života stanovništva. U fokusu rada je odnos između depopulacije i gašenja proizvodnih i uslužnih funkcija ruralnih naselja. Analiza ovih procesa omogućava jasno razumevanje zašto su pojedina naselja zadržala ulogu lokalnih centara, dok su druga postepeno izgubila svoje osnovne funkcije neophodne za svakodnevni život stanovništva. Značaj teme ogleda se i u mogućnosti da se kroz prostorno-funkcionalnu analizu ukaže na razvojne potencijale pojedinačnih ruralnih naselja, ali i na ograničenja sa kojima se suočavaju naselja sa izrazito narušenom demografskom i ekonomskom strukturom. Rezultati rada mogu doprineti boljem razumevanju savremenih procesa u ruralnim naseljima Pirota i predstavljaju dobru osnovu za dalje istraživanje i planiranje mera usmerenih ka očuvanju i unapređenju ruralnih prostora Srbije.

PROSTORNO-DEMOGRAFSKI ASPEKT RURALNOG RAZVOJA

Administrativno-teritorijalnu celinu Grada Pirota čine ukupno 72 naselja, od kojih je jedno gradsko naselje (Pirot), dok ostalih 71 pripada grupi ostalih odnosno ruralnih naselja. U 10% ukupne površine teritorije koju predstavljaju dolina reke Nišave i Pirotska kotlina smešteno je čak 55 naselja među kojima je u samom središtu gradsko naselje Pirot koje predstavlja administrativni, kulturni, privredni i uslužni centar za sva ruralna naselja. Poznato je da se ruralna naselja ove administrativne jedinice suočavaju sa izraženim procesom depopulacije, što je dodatno naglasilo značaj opštinskog centra, koji za većinu stanovnika ruralnih naselja predstavlja glavno mesto zadovoljavanja osnovnih životnih potreba. Do toga je došlo usled postepenog gašenja javnih funkcija u ruralnim sredinama, kao posledice dugotrajnog smanjenja broja stanovnika, a taj proces se naročito intenzivirao početkom 21. veka.

Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja

Prema podacima popisa iz 1961. godine broj stanovnika u opštini Piroć je iznosio 68 073, od čega je stanovništvo gradskog naselja predstavljalo 27%, dok je ostalih 49 658 nastanjivalo ruralna naselja - 73% stanovnika. Odnos stanovnika koji nastanjuje urbane i ruralne prostore do danas je u potpunosti izmenjen. Poslednjim popisom iz 2022. godine od ukupnog broja stanovnika koji iznosi 49 601 čak 70% živi u gradskom naselju, dok je ostalih 30% nastanjeno u seoskim naseljima.

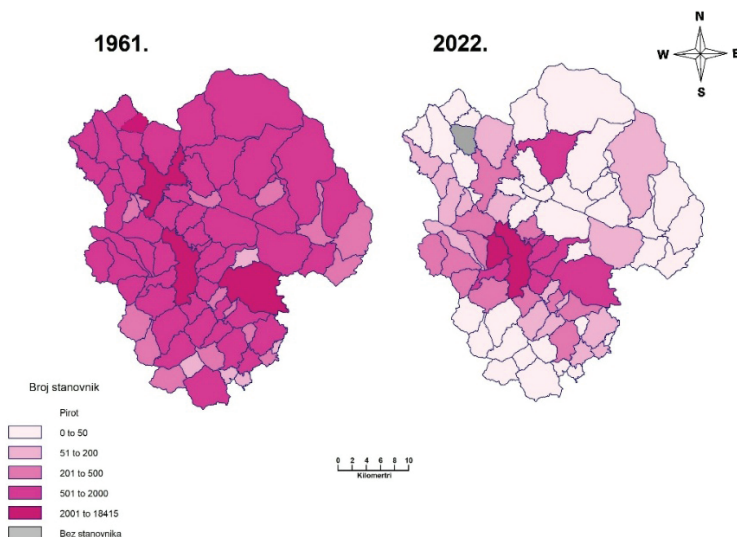
Tabela 1. Klasifikacija naselja prema populacionoj veličini (1961,1991. i 2022. godina)

	<50 st.		50-200 st.		200-500 st.		501-2000 st.		>2000 st.	
Godina	br. naselja	br. st.	br. naselja	br. st.	br. naselja	br. st.	br. naselja	br. st.	br. naselja	br. st.
1961	-	-	5	713	16	5017	47	39554	4	23698
1991	8	262	41	3679	18	5900	11	11056	2	43156
2022	33	643	51	2494	12	3784	7	6224	2	37141

Izvor : RZS, 2023.

Prema popisu 2022. godine čak 33 naselja (od ukupno 72) nalazi se u kategoriji patuljastih naselja do 50 stanovnika što je alarmantan podatak, budući da prema popisu iz 1961. godine nema naselja u ovoj kategoriji. Po popisu iz 1961. godine u opštini je bilo 47 „vitalnih“ naselja sa brojem stanovnika između 501 i 2000, dok se danas u toj kategoriji nalazi samo 7 naselja (Tabela 1).

Pad broja stanovnika, starenje stanovništva i migracije selo-grad uzrokuju spontano gašenje naselja posebno u planinskoj regiji opštine. Naselje Basara na severozapadu opštine je prema popisu 2022. godine ostalo bez stanovnika. Sudbinu „naselja duhova“ ubrzo će dostići i Velika Lukanja (1 stanovnik), Mirkovci (2 stanovnika), Milojkovci (3 stanovnika), Planinica (4 stanovnika), naselja Cerev Del i Bela sa 5 stanovnika, kao i naselja Visočka Ržana i Orlja sa 9 stanovnika (RZS, 2023).

Slika 1. Promena populacione veličine naselja Grada Piroća za 1961. i 2022. godinu.

Izvor: Autori, na osnovu podataka RZS-a.

Tabela 2. Starosna struktura stanovnika opštine Pirot 1961. i 2022. godine

	Starosni kontigenti stanovništva						Indeks starenja	
	1961			2022			1961	2022
	0-19	20-64	65+	0-19	20-64	65+		
Ukupno	21.606	37.369	5.072	8.497	28.656	12.448	0,2	1,5
Gradska	6.790	10.418	1187	6.413	18.254	7.889	0,2	1,2
Ostala	14.816	26.951	3.885	2084	10.402	4.559	0,3	2,2

Izvor: RZS, 1961. i 2022. godine

Od početka 21. veka posebno je izražen proces demografskog starenja stanovništva. Vrednosti indeksa starenja u ruralnim naseljima, koje danas iznose 2,2, jasno ukazuju na dominaciju starijeg stanovništva, odnosno na činjenicu da broj stanovnika starijih od 65 godina znatno nadmašuje broj mladih. Ovakva situacija predstavlja potpunu suprotnost stanju iz 1961. godine, kada je vrednost indeksa starenja iznosila manje od 0,4 i ukazivala na izrazito mladu populacionu strukturu (Tabela 3). Ovaj proces pre svega je uslovljen dugotrajnim iseljavanjem mlađeg stanovništva, najčešće radi školovanja i zaposlenja. Otvaranje velikog broja radnih mesta u industriji Pirot tokom 1970-ih i 1980-ih privuklo je stanovništvo iz ruralnih naselja, koje je napuštalo poljoprivrednu proizvodnju i selilo se u grad.

Nakon prvog talasa migracija ka gradu i smanjenja broja stanovnika u ruralnim naseljima, usledio je proces racionalizacije javnih službi, koji se ogledao u povlačenju i gašenju brojnih javnih funkcija širom opštine. Gašenje ovih funkcija dodatno je intenziviralo depopulaciju od početka 21. veka do danas. Uzimajući u obzir ovakvu demografsku sliku, nameće se pitanje kakva je budućnost ovih naselja i da li postoji mogućnost njihovog demografskog i funkcionalnog oporavka.

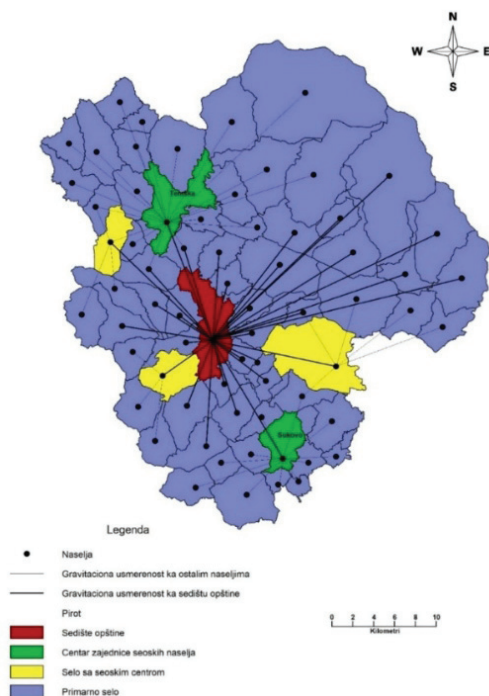
PROSTORNO-FUNKCIONALNA ORGANIZACIJA SISTEMA RURALNIH NASELJA

Funkcionalno-prostorna organizacija mreže naselja Grada Pirot pokazuje jasnu hijerarhiju prema osnovnim funkcijama naselja (primarna sela, sela sa seoskim centrom, centri zajednice seoskih naselja i sedište opštine). Većina naselja pripada kategoriji primarnih sela, čak 66 naselja, među kojima su najugroženija Basara, Vlasi, Mirkovci, Milojkovac, Velika Lukanja, itd. U kategoriju sela sa seoskim centrom svrstavaju se: Krupac, Rasnica i Crnoklište, dok su centri zajednice seoskih naselja Temska na severu i Sukovo na jugu.

Centri zajednice seoskih naselja i sedište opštine (Pirot), pružaju obrazovanje, administrativne usluge, zdravstvenu zaštitu, trgovinske objekte, veterinarske stanice i sl., pa su ka njima usmerena primarna seoska naselja i sela sa seoskim centrom. Na severu opštine, stanovništvo naselja poput Rudinja, Mirkovaca, Zaskovaca i Cerove gravitiraju prema Temskoj, dok na jugu naselja kao što su Jablotina, Gradište, Gornja Držina i Srečkovac gravitiraju ka Sukovu (Slika 2).

Stanovništvo naselja koja se nalaze blizu granica opštine često gravitira i ka centrima susednih opština. Na jugoistoku, najčešći pravci vode ka Dimitrovgradu (naselja Gornja Držina, Milojkovci, Srečkovac, Planinica, Obrenovac), dok na severu stanovništvo iz Toplog Dola, Zaskovaca, Mirkovaca, Šugrina i Rudinja gravitira ka Knjaževcu, Zaječaru i Negotinu.

Kao pogranična opština, Pirot ima i značajnu spoljnu mobilnost stanovništva, posebno prema Bugarskoj na istoku. Naselja Dojkinci, Jelovica i Rosomač gravitiraju ovom pravcu, prvenstveno zbog obrazovanja, a kasnije i zbog zapošljavanja.

Slika 2. Funkcionalno-prostorna organizacija naselja Grada Pirota.

Izvor: Autori, na osnovu Geografske enciklopedije naselja Srbije.

TRANSFORMACIJA RURALNIH FUNKCIJA U USLOVIMA INTEZIVNE DEPOPULACIJE

Ruralni prostor Grada Pirota tokom druge polovine 20. i početkom 21. veka prošao je kroz demografsku i funkcionalnu transformaciju, uslovljenu dugotrajnim procesima depopulacije i starenja stanovništva. Ovi procesi posebno su izraženi u udaljenim, perifernim i planinskim naseljima. Smanjenje broja stanovnika u seoskim naseljima direktno se odrazilo na njihovu funkcionalnu strukturu i međusobnu hijerarhiju u mreži naselja. Institucije i objekti koji su nekada obezbeđivali osnovne javne i uslužne funkcije postepeno su gubili značaj ili su u potpunosti ugašeni, što dodatno ubrzava marginalizaciju ruralnog prostora.

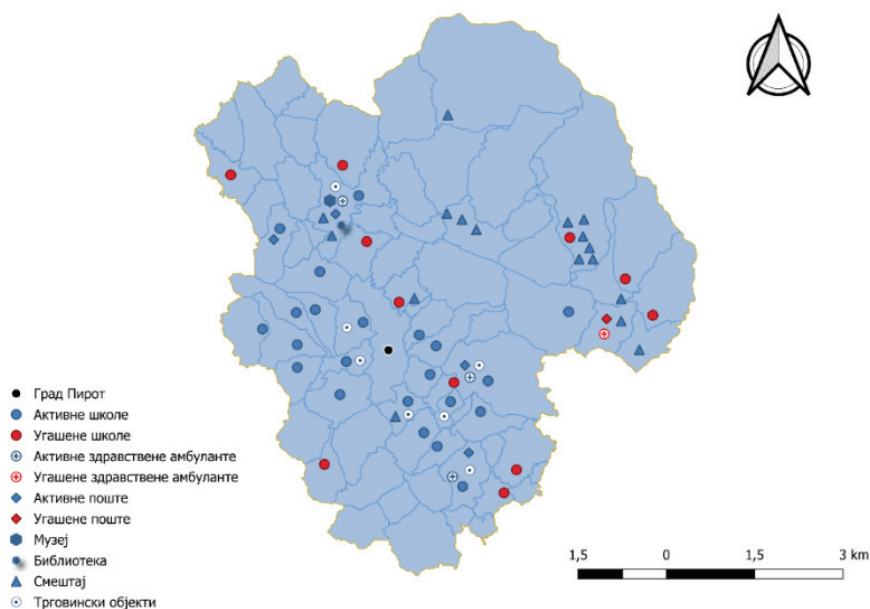
U ovom kontekstu, slabljenje obrazovnog sistema predstavlja najveći izazov za lokalno stanovništvo. Na teritoriji Grada trenutno funkcioniše 15 četvororazrednih osnovnih škola, osam osmorazrednih i pet srednjih škola, pri čemu su srednje škole locirane isključivo u gradskom naselju Pirot. Od ukupno 72 naselja čak 49 nema školu. Zbog toga su stanovnici prinuđeni da decu upućuju na školovanje u druga naselja, a nastavak obrazovanja u većim centrima poput npr. Niša često dovodi do trajnog preseljenja iz ruralnih sredina.

Slična situacija prisutna je i u oblasti zdravstvene zaštite. Opšta bolnica nalazi se u gradskom naselju Pirot, dok zdravstvene ambulante postoje u svega četiri naselja: Pirotu, Temskoj, Sukovu i Krpcu. To znači da čak 68 naselja nema zdravstvenu ambulantu, što dodatno otežava svakodnevni život stanovništva. Objekti kulture, poput domova kulture i biblioteka, takođe su koncentrisani u ovim naseljima, dok je ostatak ruralnog prostora bez ovih važnih centara društvenog života (Grad Pirot, 2021).

Između racionalizacije i marginalizacije: transformacija ruralnog sistema naselja grada Pirota

Demografske promene intenzivirane su tokom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka, kada je u Pirotu došlo do snažnog razvoja industrije. Otvaranje fabrika kao što su: industrija gume „Tigar“, industrija odeće „Prvi maj“, industrija obuće „Ljubomir Kartaljević“, industrija nameštaja „Polet“, industrija građevinskog materijala „Progres“, industrija tekstilne kože „Galanteks“ i druge privuklo je stanovništvo iz ruralnih naselja, a industrijski sektor zapošljavao je veliki deo radno aktivnog stanovništva sve do političkih neprilika devedesetih godina i nestanka SFR Jugoslavije. Ekonomska kriza i tranzicioni procesi doveli su do gašenja velikog broja industrijskih preduzeća krajem 20. i početkom 21. veka. Danas kao najznačajniji industrijski subjekt opstaje industrija gume „Tigar“, koja predstavlja jedan od ključnih nosilaca privrednog razvoja Pirota.

Migracije stanovništva usmerene prema gradu, napuštanje poljoprivredne proizvodnje i smanjenje broja stanovnika u selima doveli su do gašenja osnovnih funkcija u ruralnim sredinama. Među prvim institucijama koje su nestajale bile su škole, čije zatvaranje predstavlja jasan pokazatelj odlaska mladog stanovništva. U poslednje dve decenije ugašeno je 11 škola, čime je isto toliko naselja ostalo bez ključne javne ustanove. Nedostatak obrazovnih, zdravstvenih i drugih javnih funkcija dodatno podstiče migracije stanovništva, dok u selima ostaje pretežno starija populacija. Kao posledica ovih procesa dolazi do potpunog gašenja pojedinih naselja i transformacije funkcionalne strukture mreže naselja Grada Pirota (Slika 3).

Slika 3. Razmeštaj postojećih i ugašenih funkcija u seoskim naseljima Grada Pirota za period 2002-2022.

Izvor: Autori, na osnovu Geografske enciklopedije naselja Srbije.

ZAKLJUČAK

Analiza demografskih i funkcionalnih obeležja naselja na teritoriji Grada Pirota ukazuje na značajne promene koje su se odvijale tokom druge polovine 20. i početkom 21. veka. Ove promene prvenstveno se ogledaju u intenzivnom procesu depopulacije, koji je naročito pogodio ruralna naselja i doveo ih na sam rub demografskog i funkcionalnog opstanka. Statistički podaci jasno pokazuju da su ruralna naselja suočena sa brojnim izazovima, usled redukovanja javnih funkcija kao odgovora na kontinuirano smanjenje broja stanovnika. Takvi procesi doveli su do postupne marginalizacije ruralnog prostora, pri čemu su mnoga sela ostala bez osnovnih institucija i prepuštena sopstvenim ograničenim resursima.

Svakim popisom stanovništva broj stanovnika u ruralnim naseljima Grada Pirota se smanjuje. Migracije mlađeg i radno sposobnog stanovništva ka urbanim centrima narušavaju starosnu strukturu, pa u selima pretežno ostaje starije stanovništvo, nakon čijeg prirodnog odumiranja dolazi naselja ostaju prazna. Ovakva demografska slika uslovlila je gašenje osnovnih javnih funkcija u mnogim naseljima, pre svega škola i zdravstvenih ambulanti, a zatim i poštanskih službi, domova kulture i drugih institucija od značaja za lokalnu zajednicu. Gašenje javnih funkcija dodatno je doprinelo nestanku trgovinskih objekata i proizvodnih aktivnosti, čime su stanovnici ruralnog prostora izgubili osnovne uslove za svakodnevni život.

Početak migracionih tokova vezuje se za period intenzivne industrijalizacije u drugoj polovini 20. veka, kada je otvaranje brojnih radnih mesta u Pirotu privuklo stanovništvo iz ruralnih sredina i pokrenulo proces depopulacije sela. Kasnije gašenje javnih funkcija, kao odgovor na smanjenje broja stanovnika, dodatno je intenziviralo ovaj proces tokom početka 21. veka. Takvi trendovi dovode do ubrzanog demografskog starenja i pojave takozvanih „naselja duhova“, sve prisutnije na prostoru južne i istočne Srbije.

Iako se problemi ruralnih naselja ponekad mogu činiti marginalnim iz šire perspektive, detaljna analiza pokazuje da je Grad Pirot još jedna administrativna jedinica u Srbiji koja se suočava sa ozbiljnim izazovima demografskog opstanka i teritorijalne održivosti. U tom kontekstu nameće se pitanje da li postoje realne mogućnosti za revitalizaciju i očuvanje ruralnih naselja, kao i da li razvojne strategije i planovi mogu doprineti njihovom dugoročnom oporavku. Od odgovora na ova pitanja zavisi ne samo budućnost ruralnog prostora Grada Pirota, već i šira perspektiva razvoja brojnih sličnih područja u Srbiji koja se suočavaju sa istim demografskim i funkcionalnim izazovima.

LITERATURA

Grad Pirot (2021). *Plan razvoja grada Pirota 2021-2028*. Pirot: Grad Pirot. Dostupno na: <https://www.ledo.piot.rs/download/docs/prirucnici/PlanRazvojaGradaPirota2021-2028finalno.pdf> (Pristupljeno: 9. marta 2026.)

Ministarstvo prosvete Republike Srbije (2026). *Portal otvorenih podataka*. Beograd: Ministarstvo prosvete Republike Srbije. Dostupno na: <https://opendata.mpn.gov.rs/otvoreni-podaci/osnovno-obrazovanje.html> (Pristupljeno: 7. marta 2026.)

Republički zavod za statistiku Srbije (2003.). *Starost i pol. Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2002*. Republički zavod za statistiku Srbije.

Republički zavod za statistiku Srbije (2023.). *Starost i pol. Popis stanovništva, domaćinstva i stanova 2022*. Republički zavod za statistiku Srbije.

Republički zavod za statistiku Srbije (2024.). *Uporedni pregled broja stanovnika 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002, 2011 i 2022. godine*. Republički zavod za statistiku Srbije.

Stanković, S. (2001.). Pirot. U: S. Đ. Stamenković, M. Đuričić (ured.), *Geografska enciklopedija naselja Srbije III* (str. 237-256). Beograd: Geografski fakultet.